

особливу увагу звертали на розробку індивідуальних підходів та зацікавленості учнів у результатах своєї діяльності, про що свідчить досягнення 90% рівня успішності учнів.

¹ Дмитренко О. О. Початкова та середня освіта Миколаївщини в другій половині XIX століття // О. О. Дмитренко // Наукові аспекти розвитку інституту історії та права. – Миколаїв, 2006. – С.67.

² Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. От истоков до начала XX века. Книга первая. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: Тетра, 2000. – С. 126.

³ Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Николаевское коммерческое училище имени статс-секретаря С. Ю. Витте // Скиф. – 2003. – 14 мая. – С. 6.

⁴ Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – С. 127-128.

⁵ Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Николаевское коммерческое училище имени статс-секретаря С. Ю. Витте. – Там само. – С. 6.

⁶ Дмитренко О. О. Вказ. праця. – С. 68.

⁷ Коммерческое образование: [Коммерческие и торговые учебные заведения г. Николаева] // Николаевская газета. – 1913. – 2 мая. – С. 2-3.

⁸ Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – С. 127-128.

⁹ Коммерческое образование: [Коммерческие и торговые учебные заведения г. Николаева] // Николаевская газета. – Там само.

¹⁰ Доскаленко І. М., Наточній А. М. Освіта на Миколаївщині у XIX-XX століттях. Історичні нариси. – Миколаїв, 1997. – С.29.

¹¹ Коммерческое образование: [Коммерческие и торговые учебные заведения г. Николаева] // Николаевская газета. – Там само.

¹² Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Николаевское коммерческое училище имени статс-секретаря С. Ю. Витте. – С.

УДК: 94(470+571):84(477)“1855/1881”

© Наталія Івчик (Рівне)

ЛОЯЛЬНІ Й НЕЛОЯЛЬНІ “ЧУЖІ” ЯК ОБ’ЄКТ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПЕРІОДУ БУРЖУАЗНИХ РЕФОРМ

У статті розкрито політику Російської імперії, спрямовану на нейтралізацію сепаратизму поляків, ліквідацію їх поміщицького землеволодіння. Досліджено лібералізацію антиєврейського законодавства, заходи влади, що мали за мету стимулювання політики інтеграції євреїв у домінуюче в імперії соціокультурне середовище. Основними виявами політики русифікації трактується обмеження землеволодіння поляків та євреїв, запровадження в навчальний процес російської мови.

Ключові слова: польське та єврейське питання, Російська імперія, Правобережна Україна, політика русифікації, поляки, євреї.

Наталія Івчик

Лояльные и нелояльные “чужие” как объект политики Российской империи на Правобережной Украине периода буржуазных реформ

В статье раскрыта политика Российской империи, направленная на нейтралізацію сепаратизма поляков, ліквідацію их помещичьего землевладения. Исследована лібералізація антиєврейського законодавства, мероприятия властей, целью которых было стимулирование политики интеграции евреев в доминирующую в империи социокультурную среду. Основными проявлениями политики русификации трактуются ограничение землевладения поляков и евреев, внедрение в учебный процесс русского языка.

Ключевые слова: польский и еврейский вопрос, Российская империя, Правобережная Украина, политика русификации, поляки, евреи.

N. Ivchik

Loyal and Disloyal to the “Alien” as an Object of the Policy of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine During the Period of Bourgeois Reforms

The article discloses the policy of the Russian Empire, aimed at neutralizing the separatism of the Poles, the elimination of landlordism. The author investigated the liberalization of anti-Jewish legislation, the activities of the authorities that were intended to stimulate the policy of integration of Jews into the dominant empire in the sociocultural environment. The main manifestations are treated Russification limitation landownership of the Poles and the Jews, the introduction of Russian language learning process.

Key words: Polish and Jewish issues, the Russian Empire, the Right-Bank Ukraine, the policy of Russification, Poles, Jews.

Одна з ознак імперської політики – диференціація населення за критерієм політичної лояльності. Він є первинним для центральної влади, слугує своєрідним мірилом для визначення її ставлення щодо мешканців тих чи інших територій. Це її прагнення бачиться очевидним, адже зумовлюється завданням утримати певні терени в складі імперського організму.

Водночас в умовах XIX ст., коли одним із визначальних ідентитетів усе ще залишався релігійний, диференціація населення відбувалася й за іншим критерієм – релігійним. Такий статус-кво контрастно простежується на теренах Правобережної України, де поляки та євреї вирізнялися з-поміж домінуючого українського населення своїм віросповіданням, що й зумовлювало їх сприйняття імперським центром як т.зв. чужих. Цей “механізм” їх виокремлення зумовлює той ракурс, котрий визначає

сутність наукової актуальності нашої розвідки. Завданнями, які прагнемо розв'язати в ній, є: дослідження стратегії й тактики влади, спрямованої на послаблення соціально-економічних позицій поляків на Правобережній Україні; визначення сфер та аналіз форм реалізації політики русифікації; дослідження політики Російської імперії щодо євреїв задля їх інтеграції в домінуюче соціокультурне середовище.

Досліджувану нами проблему не можна віднести до числа тих, які залишаються поза полем уваги вітчизняних учених. Серед проблем, які вивчалися ними, – становище польських землевласників (напр., праці С. Борисевича¹, О. Козій², П. Олешко³), розвиток римо-католицької церкви на Правобережній Україні (дослідження С. Жилюка⁴). Політика влади в єврейському питанні періоду правління Олександра II на тлі дій його попередників розкрита О. Безаровим⁵. Її досліджували також С. Кальян⁶, І. Погребінська⁷ та ін. Враховуючи предмет нашої статті особливої уваги заслуговує монографія Н. Щербак⁸.

Фіксація уваги на долі поляків і євреїв Правобережної України періоду буржуазних реформ спонукає стверджувати, що їх питання в імперії формувалися різнопорядковими факторами. Адже поляки в 1863–1864 рр. прагнули реалізувати сепаратистські завдання, відродити Річ Посполиту як суверенну державу. Тим часом євреї не висували будь-яких територіальних вимог, а суспільно-політичні процеси в їхньому середовищі характеризувалися ревізією сповідуваних цінностей та формулюванням нових політичних цілей.

Резонансним для Російської імперії доби буржуазних реформ виявилось польське питання 1863–1864 рр., адже його учасники зазіхнули, з одного боку, на територіальну цілісність імперії, а з другого, знехтували фундаментальним критерієм, яким керувалася Російська імперія у своїй внутрішній політиці щодо різних народів, – політичної лояльності. До того ж, сподівання керівництва повстанців включити до складу відродженої Польської держави українські, білоруські й литовські землі загрожувало імперії значними територіальними втратами⁹. Прагнення повстанців відродити кордони Польської держави 1772 р. мали не тільки власне політичну мету, а й відображали інтереси шляхти, котра володіла значними маєтностями на вищеперерахованих територіях¹⁰.

Поруч із завданням нейтралізації сепаратистського руху причини актуалізації польського питання в Російській імперії зумовлювалися й іншим: необхідністю продовження політики інтеграції поляків в імперію. Суспільне звучання польського питання актуалізувалося також поширеним у Російській імперії твердженням про негативний вплив римо-католиків на православних, що загрожувало їх толерантному співіснуванню.

Пошук оптимальних засобів для здобуття підтримки повстання населенням спонукав його керівників задекларувати прагнення зреалізувати в суспільній практиці не тільки низку буржуазних цінностей, а й здійснити аграрні перетворення. Тим самим лідери повстання 1863–1864 рр. актуалізували увагу громадськості на найгострішій у той час соціальній проблемі – селянського землеволодіння¹¹. Такий статус-кво визначив один із вагомих компонентів значущості польського питання для імперської влади.

Відтак дії влади значною мірою є її відповіддю на політичну активізацію поляків. Її стратегічна мета – не тільки запобігання подальшому сепаратизму, а й русифікація Правобережної України.

Враховуючи значимість землевласності в тодішньому суспільстві, один із визначальних векторів у діях влади спрямовано в аграрну сферу. Їх здійснення дозволяє визначити два комплекси заходів, що мали за мету реалізацію різних цілей. Перший – продовження буржуазних перетворень: скасування тимчасовозобов'язаного становища селянства в Україні, Білорусії й Литві, переведення їх на обов'язковий викуп; часткове збільшення наділів селян, скасування панщини¹². Ці заходи суттєво мінімізували значення як Маніфесту польського Національного уряду від 22 січня 1863 р., так і „Золотої Грамоти”, котра проголошувала перспективу набуття землі тими селянами Правобережної України, що підтримають повстання¹³.

Другий вектор владних ініціатив – реалізація тих заходів, що мали за мету обмежити польське поміщицьке землеволодіння. Зрозуміло, що реалізація такого курсу передбачала знищення економічних позицій імовірних учасників нових сепаратистських виступів та покарання тих, хто брав участь у Січевому повстанні¹⁴.

Така стратегія здійснювалася владою починаючи з весни–літа 1863 р. Спочатку на власність учасників антиурядового виступу накладено секвестр, згодом – застосовано тріаду заходів: конфіскація земельних угідь і майна (яка тривала до травня 1873 р.), недопущення придбання маєтків у приватну власність та запровадження 10 % податку від прибутку маєтностей поляків¹⁵. 3-поміж обмежувальних

заходів найдошкульнішим став закон від 10 грудня 1865 р., яким їм заборонено купувати поміщицькі володіння в західних губерніях.

Таке спрямування перетворень у аграрній сфері супроводжувалося створенням режиму сприяння т.зв. великоросам, православним загалом. Зокрема, з березня 1864 р. запроваджено пільги й грошові позики російським покупцям для придбання власності в західних губерніях¹⁶; з липня 1865 р. тим, хто проходив у них службу або виявляв бажання залишитися тут на постійне проживання, землю продавали без торгів¹⁷; у 1866 р. задля сприяння тим, кому закон дозволяв придбання землі на Правобережній Україні, створено Товариство покупців маєтків тощо¹⁸.

Синхронно із політикою русифікації в її економічному й політичному „обрамленнях” цей курс здійснювався і в інших сферах суспільного життя. Зокрема, починаючи з 1855 р., відбувалося витіснення поляків із земського та волосного управління. Хоча такий принцип селекції, що реалізовувався за критеріями віросповідання й національності, не відповідав правовим нормам імперії, він став складовою внутрішньої політики й мав сприяти зміцненню позицій великоросів і православного населення на Правобережній Україні¹⁹.

Враховуючи участь священників у суспільно-політичному житті і повстанні 1863–1863 рр. зокрема, прагнення влади сприяти зміцненню православ'я там, де воно конкурувало з католицизмом, розпочато наступ на римо-католицьку церкву. Він включав кримінальне переслідування сьондзів за участь у Січневому повстанні, їх вислання до Сибіру, перетворення низки костелів у православні храми²⁰, сприяння переходу католиків у віру, котра сповідувалася правлячою в Росії династією²¹, спроби русифікації католицької церкви, зокрема – введення богослужіння в костелах російською мовою. Сукупність цих заходів мала на меті досягнення кількох цілей: мінімізації участі священників-католиків у суспільно-політичному житті, посилення позицій Православної церкви на Правобережній Україні.

Вищезазвані антипольські заходи в соціально-економічній сфері, як і наступ на католицьку церкву, спрямовувалися на деполонізацію й русифікацію Правобережної України. Важливим інструментом у реалізації цієї мети стали нововведення в освіті. Їх осердя – запровадження в навчання поляків російської мови²², яке мало сприяти їх асиміляції, зміна шкільних програм. Водночас владою встановлено особливий контроль за навчанням студентів-поляків, їхньою просвітницько-педагогічною діяльністю – заходи, які мали запобігти їхній участі в нелегальних, таємних гуртках, а також збереженню / зростанню національної свідомості польської молоді²³. Важливою ініціативою влади стало й запровадження відсоткових норм для студентів-поляків задля регулювання їхньої чисельності в університетах.

Значимість для Російської імперії єврейського питання окреслювалася як значною чисельністю юдеїв, що проживали в Правобережній Україні, їх соціокультурною самобутністю, так і соціально-економічними позиціями євреїв у місцевій економіці.

Стратегія влади в єврейському питанні в час модернізації Російської імперії не відзначалася послідовністю. В перше десятиліття правління Олександра II ухвалено низку правових актів, які вписуються в контекст ліберальних реформ. Серед них – надання окремим категоріям євреїв (зокрема, тим, що мали вищу освіту й вчені ступені) свободи обрання місця проживання. В 1856 р. скасовано вербування євреїв до кантоністів²⁴.

Окремі механізми для полегшення долі євреїв запроваджувалися і в подальший час: з 1864 р. вони за певних умов могли набути дворянство, з наступного року ремісників-євреїв затверджували в званні “корисних громадян”, що надавало можливість працювати будь-де в імперії; згодом купцям першої гільдії дозволено приписуватися до міст за межами смуги осілості й користуватися однаковими з купцями-християнами правами і навіть за певних умов отримати особливе й спадкове громадянство. 1869 р. можливість вийти поза межі смуги осілості отримали ті юнаки-механіки, ремісники з числа євреїв та представники інших виробничих професій, які виявляли бажання вдосконалювати свою фахову майстерність²⁵. Та незважаючи на такі позитивні зміни, за правління Олександра II стосовно євреїв запроваджені численні нововведення обмежувального характеру.

Одна з головних причин цього – повсюдно поширене в Російській імперії обвинувачення євреїв у експлуатації християн²⁶. Водночас реалії перших на Правобережній Україні суттєво визначалися участю окремих їх представників у польському повстанні 1863–1864 рр., підозрою в тому, що євреї були політичними союзниками поляків.

Отже, є підстави стверджувати, що Січневе повстання стало своєрідним рубіконом у національній політиці часів буржуазних реформ як стосовно одних, так і інших. Відтак уже 5 березня 1864 р. євреям заборонено купувати землі в Західному краї. Це розпорядження важливе щонайменше з трьох причин. По-перше, воно засвідчило відмову влади від щойно скоригованої політики в аграрному пи-

танні, адже 1862 року євреям дозволено купувати ті поміщицькі землі, в котрих припинялися обов'язкові відносини з селянами. По-друге, закон 1864 р. означав відмову імперського центру від ідеї примусового залучення євреїв до землеробства. По-третє, враховуючи особливості тогочасного виробництва, згаданий закон трактуємо відмежуванням євреїв від найціннішого тогочасного економічного ресурсу. Такий курс продовжено в 1881 р., коли їм заборонено купувати землі у поміщиків у Західному краї²⁷.

Водночас заохочення євреїв до переїзду в Новоросійський край і Бессарабію, де їм дозволено набувати ґрунти, засвідчує не тільки реалізацію стосовно цієї спільноти відмінної політики в різних регіонах Російської імперії, а й те, що влада вбачала в тих із них, які проживали на Правобережній Україні, політичних союзників поляків. А тому задіяні владою обмежувальні механізми стосовно набуття євреями землі є суголосними тим, які були застосовані до поляків як одна з форм покарання за їх національне повстання²⁸.

Через здійснення репресивної політики в цьому регіоні євреям було не тільки унеможливлено набуття чи оренду землі, а й обмежено можливості їхньої роботи в торгівлі й промисловості. Зокрема, з 1882 р. їм заборонено займатися винокурством, орендувати млини, корчми, працювати управителями заводів²⁹. Така регламентація трудової діяльності на законодавчому рівні спонукає до висновку, що аналогічних обмежувальних механізмів владою не застосовано щодо поляків. Припускаємо, такий статус-кво зумовлений ідеєю захисту християн від експлуатації юдеями. Цей постулат – одна з визначальних причин обмежувального законодавства, що застосоване стосовно євреїв за правління Олександра II.

Мотиви окремих ініціатив регламентаційної практики, враховуючи домінуючі в Російській імперії соціокультурні цінності, за своєю природою є об'єктивними (заборона торгівлі в неділю й християнські свята). Водночас наказ імператора й надалі застосовувати обмежувальні закони стосовно носіння євреями їх національного одягу засвідчують й інше: його упередженість, а отже, й влади загалом, до культурних цінностей юдеїв. Свідченням непослідовності політики влади в єврейському питанні, її застрягання в тенетах упередженості є збереження смуги осілости, яка визначала стрижень антиєврейського законодавства в Російській імперії.

Однією із ділянок реалізації курсу русифікації євреїв стала освіта. Це зумовлювалося тим, що вона, як і єврейські общини, котрі сприймалися владою як існування “держави в державі”, сприяла збереженню ідентичності юдеїв, а отже – перешкоджала прилученню їх до культури великоросів. Такий стан справ суперечив ідейній конструкції Російської імперії, яка поруч із константами самодержавства й православ'я оперувала й категорією “народність”.

На шляху русифікації єврейської освіти влада здійснила низку заходів. Серед них – ліквідація хедерів та їх заміна казенними початковими школами, згодом – перетворення останніх на народні єврейські школи, в яких запроваджено вивчення російської мови й правопису, трансформація казенних єврейських училищ у єврейські ремісничі училища, рабинських училищ – у вчительські інститути і в кінцевому результаті – ліквідація системи окремих єврейських навчальних закладів та зведення її до рівня початкової освіти³⁰.

Владні перетворення у сфері освіти євреїв – відображення усвідомлення її потенціалу в інтеграції євреїв у домінуючу в Російській імперії культуру, результат пошуку оптимальних організаційних та інституційних форм для реалізації цієї мети. Задля цього використано не тільки метод тиску, але й стимулювання. Воно виявилось в різних проєкціях, зокрема, дозволі євреям навчатися на будь-яких факультетах університетів (за винятком медичного), пом'якшенні ставлення влади до тих із них, котрі мали вищу освіту, наданні їм можливості вільного обрання місця проживання³¹. Євреїв з вищою освітою зрівняно в правах із християнами, які мали аналогічну кваліфікацію, дозволено приймати на державну службу, надано можливість лікарям із числа євреїв працевлаштовуватися на роботу до міністерства внутрішніх справ.

Ці нововведення прочитуються в різних контекстах. З одного боку, вони – складовий компонент, що формує ліберальний імідж Олександра II, з другого – сприймаються як один з інструментів реалізації національної політики держави, який мав за мету не тільки стимулювати здобуття євреями світської освіти, а й оволодіння ними російською мовою, педалювання процесу їх асиміляції. Це завдання проєктує одну з паралелей у національній політиці влади стосовно поляків та євреїв: стимулювання розчинення їх соціокультурної самобутності в лоні російської культури.

Досліджена нами проблема спонукає порівняння дій влади в польському та єврейському питаннях. Здійснюємо це завдання за такими критеріями: політика влади в соціально-економічній сфері, царині державно-церковних відносин, освіті й армії.

Відмінності в діях влади простежуються і в питанні державно-церковних відносин. Такий висновок ґрунтується на тому, що здійснення політики русифікації після придушення Січневого повстання супроводжувалося репресіями проти представників римо-католицького кліру, запровадженням російської мови богослужіння в костелах, їх перетворенням у православні храми, стимулюванням прозелітизму католиків³².

Такий курс дій імперської влади не простежується в єврейському питанні. Прагнучи встановити контроль світської влади за діяльністю кагалів, вона на макрорівні не ставила за мету включити в процес опрацювання юдеїв (вітаючи при цьому прийняття християнства їх окремими представниками), що суттєво відрізняє курс влади в царині державно-церковних відносин у його польському та єврейському ракурсах. Це підтверджується тим, що питання богослужіння у синагогах, на відміну від костелів, не стало предметом владних регламентацій.

Тим часом у діях імперської влади в освітній сфері простежується певна суголосність. Адже російську мову запроваджено в навчальний процес як поляків, так і євреїв, а здобуття вищої освіти представниками одних і других регламентовано (відповідно відсотковою нормою стосовно перших і заборонаю здобувати медичну освіту другими)³³. В обох випадках освіта мала сприяти русифікації населення Правобережної України, а отже – де-факто асиміляції як римо-католиків, так і юдеїв.

Одночасно в цій сфері суспільного життя констатуємо відмінність. Вона полягає, з одного боку, в суттєвій зміні структури освітніх закладів євреїв, з другого – перетворенні здобуття світської освіти ними в один із небагатьох механізмів інтеграції юдеїв у домінуюче соціокультурне середовище на рівних із християнами правах.

Відмінністю дій влади в польському та єврейському питаннях варто трактувати й інновації, запроваджені в армії. Надання дозволу євреям вступати у військові училища й заборона вербування кантоністів з єврейського середовища – ініціативи, котрі є одним з індикаторів змін у врегулюванні єврейського питання в Російській імперії³⁴.

Обрані критерії порівняння сфери суспільного життя спонукають констатувати: дії влади в єврейському питанні, порівняно з тими, що стосувалися поляків, були більш прогресивними й такими, що відповідали ідеалам буржуазного суспільства. Такий статус-кво пояснюємо трьома визначальними аргументами. По-перше, реакцією влади на повстання 1863–1864 рр., порушенням поляками принципу політичної лояльності як визначального конструкту у визначенні владою ставлення до підданих імперії. По-друге, тим, що ініціативи влади в польському питанні після придушення Січневого повстання були фактично всуціль реакційними. По-третє, масштабністю заходів, котрі втілені в суспільну практику в єврейському питанні й, попри їх неоднозначність, а почасти й половинчастість, розширювали можливості юдеїв інтегруватися в домінуюче соціокультурне середовище.

Наслідки національної політики Російської імперії на Правобережній Україні не були однозначними. З одного боку, владі вдалося тимчасово нейтралізувати польські державотворчі сили, запобігти новому вибуху сепаратистського руху. На зміну колонізації Правобережної України прийшла русифікація її населення, що супроводжувалася підризом соціально-економічних позицій поляків, використанням заходів, які мали за мету сприяти опрацюванню, мінімізувати роль римо-католицької церкви та ксьондзів у суспільно-політичному житті.

Водночас владні ініціативи виявилися контроверсійними за наслідками для євреїв. З одного боку, вони дещо лібералізували обмежувальне законодавство щодо них, привели до інтеграції частини євреїв у домінуючий соціокультурний простір, формування в їхньому середовищі російськомовної інтелігенції. З другого боку, русифікація навчання суперечила прагненням значної частини євреїв стосовно збереження їх традиційної системи освіти. Сама ідея асиміляції виявилася такою, що суперечила прагненням як більшості юдеїв, так і поляків.

¹ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.) : Монографія. – К., 2007. – 424 с.

² Козій О. І. Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 127–129.

³ Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 року // Науковий вісник Волинського державного національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки: зб. наук. праць. – Луцьк, 1999. – С. 73–76.

⁴ Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.) : Монографія. – Острог, 2010. – 228 с.

⁵ Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881–1894 роках : еволюція державної політики. – Чернівці, 2010. – 320 с.

⁶ Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). – Полтава, 2009. – 336 с.

⁷ Погребінська І. Смуга осілості // Збірник науково-публіцистичних статей: “Євреї в Україні: історія, культура, традиції”. – К., 1997. – С. 60–66.

- ⁸ Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К., 2005. – 616 с.
- ⁹ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – Ч. 1. – К., 1907. – С. 27–28.
- ¹⁰ Powstanie Styczniowe 1863 r. – Т. II. – Warszawa, 1964. – S. 158–129.
- ¹¹ Halicz E. Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania Styczniowego. – Warszawa, 1955. – S. 306.
- ¹² Революционная ситуация в России в середине XIX ст. Коллективная монография / Под ред. М. В. Нечкиной. – М., 1978. – С. 38
- ¹³ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – Ч. 1. – К., 1907. – С. 25.
- ¹⁴ Катков М. Н. 1863 г. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи. – Вып. 2. – М., 1887. – С. 688–690.
- ¹⁵ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.): Монографія. – К., 2007. – С. 206.
- ¹⁶ Олшамовский Б. Г. Право по землевладению в Западном крае. – СПб., 1899. – С. 30.
- ¹⁷ Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях с решениями правительствующего сената. Составил чиновник особых поручений по крестьянским делам при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Т. Рафальский. – К., 1895. – С. 75.
- ¹⁸ Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 року // Науковий вісник Волинського державного національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки: зб. наук. праць. – Луцьк, 1999. – С. 74.
- ¹⁹ Лелив Гр. Русско-польские отношения: Очерк. – Лейпциг, 1895. – С. 38–39.
- ²⁰ Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 109 Секретный архив, оп. 2 а, д. 708, л. 5.
- ²¹ Давидович Б. Судьбы православия и русской народности в последнее столетие (1796–1896 гг.). – Почаев, 1896. – С. 29.
- ²² Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 109 Секретный архив, оп. 2 а, д. 710, л. 37.
- ²³ Державний архів Рівненської області. – Ф. 215 Ровенское реальное училище, г. Ровно Волынской губернии. 1832–1925 гг., оп. 2, спр. 42, арк. 36–37.
- ²⁴ Кальян С. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). – Полтава, 2009. – С. 118.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1827–1914 рр., оп. 44., спр. 436, арк. 3.
- ²⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф. 1 Волынская духовная консистория. 1860–1862 гг., оп. 20, спр. 504, арк. 9.
- ²⁷ Обзор ныне действующих исключительных законов о евреях, состоящих в подданстве России. – СПб., 1883. – С. 31.
- ²⁸ Кандель Ф. Книга времен и событий. История российских евреев: В 3-х т. – М., 2002. – Т. 1–2. – С. 431.
- ²⁹ Обзор ныне действующих исключительных законов о евреях, состоящих в подданстве России. – СПб., 1883. – С. 32.
- ³⁰ Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 320.
- ³¹ Толстой И. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России. – СПб., 1907. – С. 19.
- ³² Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 109 Секретный архив, оп. 2 а, спр. 710, арк. 26.
- ³³ Сообщено // Киевлянин. – 1864. – № 58. – С. 234.
- ³⁴ Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія. – К., 2005. – С. 383.

УДК: 94(477.74):94(497.2)

© Сергій Адамович (Івано-Франківськ)

БОЛГАРИ НА ОДЕЩИНІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1988 – 1991 рр.)

У статті проаналізовано болгарське національне відродження на Одещині в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX століття. Автор публікації вважає, що автономістські тенденції в діяльності болгарської національної меншини ініціювалися компартійно-радянською елітою заради збереження власної політичної влади.

Ключові слова: болгари, національна меншина, Південь України, Одещина, національний район, компартійно-радянська еліта, українське національно-державне відродження.

С. Адамович

Болгары на Одессине в период украинского национально-государственного возрождения (1988 – 1991 гг.)

В статье проанализировано болгарское национальное возрождение на Одессине в конце 80-х – начале 90-х гг. XX века. Автор публикации считает, что автономистские тенденции в деятельности болгарского национального меньшинства иницировались компартийно-советской элитой ради сохранения собственной политической власти.

Ключевые слова: болгары, национальное меньшинство, Юг Украины, Одесская, национальный район, компартійно-советская элита, украинское национально-государственное возрождение.

S. Adamovych

Bulgarians in the Odessa Region During the Ukrainian National – State Revival (1988-1991)

The author analyzes the Bulgarian national revival in the Odessa region in the late 1980s – early 1990s. The author believes that the autonomous tendencies in the activities of the Bulgarian national minority were initiated by the communist-soviet elite in order to preserve its own political power.

Key words: Bulgarians, national minority, South of Ukraine, Odessa region, national region, communist-soviet elite, Ukrainian national – state revival.

Децентралістські і сепаратистські процеси, що охопили СРСР наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., знайшли відображення на Півдні України у формі “новоросійства” й активізації діяльності національних меншин регіону. В умовах збереження значних регіональних відмінностей усередині